

ՀՏՂ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-64

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՊԱՏՎՈ ԲԼՈՒՐԸ
ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱՄՇՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ
Ինգա Ավագյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Ի. Լորիս-Մելիքով, բարձրաստիճան սպաներ, ռուսական արխիվներ, ռուսական աղբյուրներ:*

Հրապարակման մեջ ներկայացվում են Ալեքսանդրապոլի Պատվո բլուրի մասին արխիվային նյութեր՝ համալրված ռուսական աղբյուրներում պահպանվող տեղեկություններով: Պատվո բլուրում կառուցված Սբ Հրեշտակապետ Միքայելի մատուռը, որ Գյումրու պատմամշակութային պահպանական միավորներից մեկն է, դեռևս XIX դ. կարևոր նշանակություն է ունեցել քաղաքի ուղղափառ բնակչության կյանքում: Պատվո բլուրում ուղղափառ դավանանքի բարձրաստիճան սպաների թաղումներ կատարվել են դեռևս 1828թ.: Ղրիմի և 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո գերեզմանոցում շարունակվել են երևելի զինվորականների թաղումները, և միայն XX դարասկզբին, երբ քաղաքային ինքնակառավարման մարմինները հատուկ որոշումներով այլադավաններին առանձին տաքաձքներ հատկացրին նոր գերեզմանոցում¹, թաղումները Պատվո բլուրում

¹ Տե՛ս Дело «Об осаде склона старого кладбища деревьями, 1901-1902гг.»; Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 105, ց. 2, գ. 101, էջ 1-33; Дело «О прекращении погребения покойников на Холме Чести, 1899-1901гг.», ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 710, էջ 1-4; «Решение Александропольской городской управы об отводе земли под военное кладбище. 14.08.1899-25.06.1900гг.», ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 2512; Указ, постановление Управы, заявление «О принятии мер к содержанию кладбища в благоустройстве, 1894-1904гг.», ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 4; Дело «Об отводе важным гостям участков городской земли под кладбище, 1898-1903», ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 24; Տե՛ս Дело «Кладбище для холерного лазарета», ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 719, էջ 1-8: Տե՛ս նաև **Ավագյան Ի.**, Գյումրու հին գերեզմանոցը որպես մշակութային պահպանական միավոր // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

դադարեցին: Ստորև ի թիվս այլ փաստաթղթերի, թարգմանաբար բերվում են նաև այդ պատերազմներում հերոսաբար զոհված մի շարք բարձրաստիճան սպաների համառոտ մահախոսականները, որ պահպանվում են հին ռուսական աղբյուրներում:

Նախաբան. Ռուսական աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ զոհված սպաներին Պատվո բլուրում սկսել են թաղել 1828 թվականից: Ռուսական արխիվներում պահպանվում են այստեղ հանգչող սպաների ամբողջական ցուցակներ²: Այդ սպաների և նրանց մասնակցությամբ պատերազմական անցքերի մասին պատմում են նաև այն մահախոսականները, որոնք հավաքել և հրատարակել է Մ. Յա. Օլշևսկին³:

«Կովկասը 1841թ. մինչև 1866թ.» աշխատության մեջ, որի X և XI գլուխները նվիրված են Ալեքսանդրապոլին ու Կարսի մարզին⁴, Մ. Օլշևսկին գրում է. «Ընթերցողի համար ավելորդ ծանրաբեռնվածություն չի լինի, եթե ես ներկայացնեմ Պատվո բլուրում հանգչող իմ համաձայնակիցներից և ծանոթներից մի քանիսի համառոտ մահախոսականները»:

Մ. Օլշևսկին սկսում է իր ավագ գործընկերոջ Պյոտր Պետրովիչ Կովալևսկուց (վերջինիս եղբայրներից Եվգրաֆի Պետրովիչ Կովալևսկին եղել է ժողովրդական լուսավորության նախարար, իսկ Եգոր Պետրովիչ Կովալևսկին՝ լեռնային ինժեներիայի գեներալ, Արևելքի ճանապարհորդ, գրականագետ): Ըստ նույն աղբյուրի՝ փոխգնդապետ Կովալևսկին Կովկասում հայտնվել է 1814թ. հրետանային բրիգադի հրամանատարի պաշտոնում և «այն ժամանակվանից, - գրում է Օլշևսկին, - Պյոտր Պետրովիչը արդեն գեներալ-մայորի կոչումով եղել է Կովկասյան գծի աջ թևի հրամանատար, ապա՝ 13-րդ հետևակային դիվիզիայի հրամանատար, որից հետո զբաղեցրել է Ախալցխայի ռուսական զորքերի հրամանատարի պաշտոնը: 1854թ. ստացել է գեներալ-լեյտենանտի աստիճան և նշանակվել 13-րդ հետևակային դիվիզիայի հրամանատար, որի գնդերը գտնվում էին Ալեքսանդրապոլի կորպուսի կազմում՝ զխավոր հրամանատար Մուրավյովի հրամանատարության ներքո»: Կարսի գրոհի ժամանակ Կովալևսկին առաջնորդում է Շորախի բարձունքների ամրությունները գրոհող շարասյուներից մեկը, որտեղ էլ մահացու վիրավորվում է:

Տվերյան դրագունական գնդի հրամանատար Կուկոլևսկին Կովկաս էր ժամանել 1854թ. կոմս Նիբոդի հրամանատարությամբ գործող Նովոռոսիյսկի գնդի հետ՝ համահավաք դրագունական բրիգադի կազմում: «Երկարատև արդար ծառայությամբ հասել էր գնդի հրամանատարի պատվավոր պաշտոնի, գերազանց հեծյալ էր, լավ կառավարիչ -, գրում է Օլշևսկին, - իսկ ինչպես պարզվեց՝ գործում նաև՝ քաջ սպա. նրա ղեկա-

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» (այսուհետև՝ «ԳԱ»), Գյումրի 2018, էջ 195:

² **Арутюнян Ю.** Героический холм в Гюмри, Голос Армении /<http://www.yerkramas.org/article/8629/eroicheskij-xolm-v-gyumri> (24.03.2019)

³ **Ольшевский М. Я.** Записки, Кавказ с 1841 по 1866 гг. // Русская старина, июль. Ном. 9. -1894. С. 40-43. <http://chechen.org/2009/06/02> («ebook»).

⁴ Նույնը:

վարած գունդը լավ վիճակում էր և՛ տնտեսական, և՛ ռազմական առումով»: Կուկուլսկու արխության լավագույն ապացույցն է Տվերյան գնդի փայլուն գրոհը Քյուրուկդարայի ճակատամարտում: Փամփուշտների և արկերի տարափի տակ շահեց այդ փառահեղ գրոհը, որում նրա ենթականերից շատերը խփվեցին և վիրավորվեցին: Իսկ ինքը մահացու խոցվեց Կարսի պաշարման ժամանակ Չավտլիկ-քյոյի բարձունքում՝ ամրոցից տեղացող հրետանային արկերի պայթյունից:

Օլշևսկին հիշում է գնդապետներ Շիկևիչին և Մոսկալևին: «Վիլենսկի գնդի հրամանատար գնդապետ Շիկևիչը հերոսաբար ընկավ Շորախի բարձունքները գրոհող իր գնդի կամավորների առաջին շարքերում, իսկ «Կովկասյան գրենադերական հրետանային գնդի հրամանատար Մոսկալևը սպանվեց Կարսի մատույցներում այն ժամանակ, երբ ընդունեց գեներալ Մայդելի գրոհող զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը՝ փոխարինելով ծանր վիրավորված գեներալին, գնդապետ Սերեբրյակովին և գնդապետ Գանեցկուն, որոնք նույնպես ստացած վերքերի պատճառով պետք է թողնեին մարտի դաշտը՝ հերթականությամբ մեկը մյուսին փոխանցելով շարասյունների հրամանատարությունը»:

Պատվո բլուրում ննջող հերոսների մեջ է նաև Օլշևսկու բնութագրմամբ՝ «հատուկ աչքի ընկած» կովկասյան հին ռազմիկներից հրաձգային գումարտակի հրամանատար գնդապետ Լուգանովը՝ «սպա, որի կողքով մահն անցել էր Բաշքատզլարի և Քյուրուկդարայի ճակատամարտերում»: Նա զոհվեց Շորախի բարձունքների գրոհի ժամանակ:

Նրանցից էին նաև գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Սվեչինը և կապիտան Ռադիչը, որ «... մահացան վերքերից, առաջինը՝ Բայանդուրի ճակատամարտում, երկրորդը՝ Կարսի գրոհի ժամանակ»: Բաշքատզլարի ճակատամարտում իրենց մահկանացուն կնքեցին Շիրվանյան հրաձգային գումարտակի հրամանատար մայոր Դյակոնովը, Երևանյան լեյբ-գրենադերական գնդի գումարտակի հրամանատար մայոր Տուրչանովսկին, որ չորս գումարտակների գրոհով ջախջախեց բարձունքներին տեղաբաշխված թուրքական դիրքերի բանալին՝ աջ թևը, որի գրավումով ձեռք բերվեց փառահեղ հաղթանակը այդ ճակատամարտում:

Վերջում Մ.Օլշևսկին ներկայացնում է Ակյոնով եղբայրների մահախոսականը: «Կանգ առնեմ այս մահախոսականի վրա, թե չէ ստիպված կլինեմ ևս քսան դեմքերի մասին հիշատակել: Ասեմ միայն Ակյոնով եղբայրների մասին, որոնք հանգչում են Պատվո բլուրում: Նրանք Կովկասյան սակրավորների գումարտակի վաշտերի հրամանատարներ էին և սպանվեցին 1853թ. սեպտեմբերի 17-ին Շորախի ամրությունների գրոհի ժամանակ, գլխավոր հրամանատար Մուրավյովի կազմակերպած Կարսի անխուհեմ գրոհի օրը»⁵:

Պատվո բլուրում հանգչող հերոսների մեջ առանձնահատուկ է Իվան Եգորի Լորիս-Մելիքովի⁶ (1834-27.02.1898) դերակատարությունը վերջին ռուս-թուրքական պա-

⁵ Ольшевский М.Я., նշվ աշխ., էջ 40-43 <http://chechen.org/02.06.2009>:

⁶ Гогитцидзе М., Бежиташвили Г. Военная элита Армении (Армяне-генералы, уроженцы Грузии). Биографический справочник. Тбилиси. -2014. С. 74 («ebook»).

տերազմում: Իվան Լորիս-Մելիքովը գեներալ-մայորի կոչումը ստացել է 1873թ., գեներալ Միխայիլ Տարիելի Լորիս-Մելիքովի եղբորորդին է՝ Թիֆլիսի ավագ ոստիկանապետ Եգոր Ստեփանի Լորիս-Մելիքովի (1807-1865թթ.) և նրա կնոջ՝ Թիֆլիսցի ազնվական Ելիզավետա Աբրահամի Ենիկոլովայի (Ենիկոլովայի) ավագ որդին, փոխգնդապետ Ալեքսանդր Եգորի Լորիս-Մելիքովի եղբայրը: Ծնվել է Թիֆլիսում, 1852թ. ավարտել է Մանկտ Պետերբուրգի զվարդիական ենթասպաների և հեծելազորային յունկերների դպրոցը: 1852 թվականից որպես սպա ծառայել է բանակային հեծելազորի լեյք զվարդիայի հուսարական, Կուբանի կազակական և Տվերյան 15-րդ դրագունյան գնդերում: 1857թ. զվարդիայի պորուչիկի կոչումով տեղափոխվել է Կովկաս և մասնակցել ապստամբ լեռնցիների դեմ արշավանքներին: 1862թ. հոկտեմբերի 17-ին ստացել է գրնդապետի կոչում: 1863թ. Կուբանի կազակական զորքի 21-րդ հեծյալ գնդի հրամանատարն էր: 1865թ. մայիսի 18-ին լեռնցիների դեմ պայքարում զերազանց մասնակցության համար պարգևատրվել է «Արիության համար» ոսկյա զենքով և նշանակվել Կովկասյան երկրորդ հեծյալ դիվիզիայի՝ Նորին գերազանցություն Դանիայի արքա Քրիստիան IX-ի Սեվերսկի 18-րդ դրագունյան գնդի հրամանատար: 1873 թ.-ից գեներալ-մայորի կոչումով ծառայության է անցել Կովկասյան բանակին կից Կուբանի կազակական կորպուսի բանակային հեծելազորում: 1874-1875թթ.՝ Նորին գերազանցության շքախմբի գեներալ-մայորի պաշտոնում Կովկասյան ռազմական օկրուգի գլխավոր շտաբի սպա: Մինչև 1876թ. մայիսը Կովկասյան երկրորդ բանակային կորպուսի Կովկասյան երկրորդ հեծելազորային դիվիզիայի I-ին բրիգադի, 1877թ.-ից՝ Երկրորդ կազակական հեծյալ դիվիզիայի հրամանատարն էր: Մասնակցել է Ղրիմի (1853-1856թթ.) և ռուս-թուրքական (1877-1878թթ.) պատերազմներին, Կարս և Էրզրում բերդերի գրոհներին ու պաշարումներին:

Անբասիր ծառայության, արիության ու խիզախության համար պարգևատրվել է պարսկական «Առյուծ և արև» II աստիճանի աստղով (1862թ.), Դանիայի Թագավորության Կոմանդերի խաչ՝ «Դանեբրոգի» I-ին կարգի (1867) շքանշանով, արժանացել Սբ Ստանիսլավի III (1859թ.), II (1861), I (1863թ.) աստիճանի հայրենական շքանշանների, Կայսերական թագ սրերով՝ պարգևի (1856թ.), Ոսկյա սուսերով «Քաջության համար» (1865թ.) և Կայսերական թագ Սբ Աննայի II աստիճանի (1871թ.) շքանշանների և վերջապես Սբ Գեորգիի IV աստիճանի շքանշանի՝ 1877թ. հոկտեմբերի 2-3-ին Ալաջայի բարձունքների գրավման ժամանակ ցուցաբերած արիության համար: Անվանի գեներալը մահացել է տիֆից Հիպս-Կալայում⁷: Թաղվել է Ալեքսանդրապոլի Պատվո բլուր զինվորական գերեզմանոցում: Նրա գերեզմանը գտնվել է Պատվո բլուրում՝ նիժնեգորոդցիների հանգանակությունով դրված հուշակոթողի կողքին:

Պատվո բլուրի հին լուսանկարներից մեկում պահպանվել է Իվան Լորիս-Մելիքովի շքեղ գերեզմանը, որի կողքին վեր է խոյանում 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հերոսներին նվիրված հուշարձանը, որ դրվել է Նիժնեգորոդսկի 44-րդ դրա-

⁷ Աղբյուրները մահվան հետ կապված տարբեր տեղեկություններ են տալիս. մի դեպքում, որ մահացել է վերքերից Էրզրումում, 1878թ. ապրիլի 7-ին, իսկ մյուս դեպքում, որ մահացել է տիֆից 27.02.1878թ., Հիպս-Կալայում և թաղվել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքային գերեզմանոցում, Հայաստանում:

գունական գնդի նվիրատվությամբ: Այս մասին իրենց աշխատության մեջ⁸ հիշատակում են Ռիկմանը և Պորեմբսկին. «Հոկտեմբերի 12-ին մտնելով Ալեքսանդրապոլ՝ գունդը ուղղվեց Պատվո բլուր, որտեղ Ղրիմի պատերազմում ընկած և այստեղ հանգչող նիժնեգորոդցիների գերեզմանների վրա հոգեհանգիստ կատարվեց: [Պատերազմից] հետո, ձմռանը իրենց հերոս համագնդեցիների հիշատակը հավերժացնելու համար հուշարձան կառուցվեց գնդի անունից և հանդիսավոր օծումից հետո կանգնեցվեց Պատվո բլուրում»: Նույն աղբյուրից նաև իմանում ենք, որ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին զոհն է եղել բարոն Դե-Ֆորժետը. «Ժամը 12-ին բոլոր սպաները և ցածր աստիճանավորները հավաքվեցին բիվակի⁹ առջև՝ աճյունը Ալեքսանդրապոլ ուղարկելուց առաջ ներկա գտնվելու սպանված բարոն Դե-Ֆորժետի հոգեհանգստի արարողությանը և վերջին հարգանքի տուրքը մատուցելուն: Երկու ամիս անց գնդի ջանքերով հուշակոթող դրվեց Պատվո բլուրում նրա գերեզմանի վրա: Նա առաջինն էր գնդի սպաներից, որ զոհվեց այդ պատերազմի ժամանակ: Վաղաժամ զոհվեց հույսեր ներշնչող այս պատանի սպան, բայց ընկավ պատվով՝ վաստակելով փառքի պսակ»¹⁰:

Առանձնակի ենք ուզում նշել վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ևս երեք հերոսների՝ գեներալ Գուբսկու, Իյա Չելոկասի և Իվան Մելիքովի անունները: Նորին կայսերական մեծություն իշխան Միխայիլ Նիկոլանիչի թույլտվությամբ¹¹ նրանց բացառիկ հարգանքով և պատվով թաղել են ոչ թե Պատվո բլուրում, այլ Ալեքսանդրապոլի բերդում Սբ Ալեքսանդրա եկեղեցու պատի տակ՝ դրանով կարծես խորհրդանշելով երեք ազգերի՝ հայերի, ռուսների և վրացիների զորական հավերժ բարեկամությունը տարածաշրջանում: Ի դեպ, այսօր Պատվո բլուրում են գտնվում Ի.Մելիքովի և Ի. Չելոկասի արձանագրություններով մարմարե դամբարանասալերը, որոնք անհրաժեշտ է վերադարձնել իրենց իսկական տեղադրության վայր, որտեղ ամփոփված են հերոսների մասունքները:

Եզրահանգում. Մինչհեղափոխական ռուսական աղբյուրներում բազմաթիվ հիշատակումներ կան Պատվո բլուրում հանգչող սպաների և նրանց կատարած հերոսությունների մասին: Ստորև կատարել ենք մահացածների տվյալների վիճակագրական վերլուծություն՝ ըստ Ռուսաստանյան¹² պետական ռազմապատմական արխիվում պահպանվող ցուցակների, որոնցում նաև որոշակի ճշտումներ ենք կատարել:

⁸ **Рикман, Порембский**, Описание боевой жизни 44-го Драгунского Нижегородского Его величества короля Витембергского полка в минувшую войну 1877-1878-го годов. Под редакцией Чернявского. Тифлис. -1885.

⁹ Գիշերակացի վայր (Տե՛ս **Гарибян А.**, Русско-армянский словарь в одном томе. Второе издание. Ереван. -1977):

¹⁰ **Рикман, Порембский**, նշվ. աշխ., էջ 37:

¹¹ **Ավագյան Ի.**, Ալեքսանդրապոլի զինվորական եկեղեցիները որպես մշակութային պահպանական միավոր // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), Գյումրի, 2019, էջ 152:

¹² Հարցումը կատարել է «Հայրենիք» բարեգործական ֆոնդի նախագահ Ա.Պլյացը 17.06.2006թ.: poxoronka.ru/news/1472-kholm-chesti-kladbishche-russko-turetskikh-vojn-kompanij-1828-1855-1877-1878gg (24.03.2019)

Ըստ Ռուսաստանյան պետական ռազմապատմական արխիվում պահպանվող ցուցակի՝ Պատվո բլուրում են թաղվել Ղրիմի պատերազմում զոհված 76 սպա՝ 2 գեներալ-լեյտենանտ (2,63%), 7 գնդապետ (9,21%), 2 փոխգնդապետ (2,63%), 4 մայոր (5,26%), 6 շտաբ-կապիտան (7,89%), 4 կապիտան (5,26%), 16 պորուչիկ (21%), 18 պողպորուչիկ (23,68%), 16 ենթասպա (21%), 1 էսաուլ (1,32%):

Ցուցակի տվյալներով՝ Պատվո բլուրում թաղվել է ռուս-թուրքական վերջին (1887-1888թթ.) պատերազմում զոհված 88 սպա՝ 5 գեներալ-մայոր (5,68%), 5 գնդապետ (5,68%), 7 փոխգնդապետ (7,95%), 8 մայոր (9,09%), 12 շտաբ-կապիտան (13,64%), 4 կապիտան (4,55%), 16 պորուչիկ (18,18%), 12 պողպորուչիկ (13,64%), 12 ենթասպա (13,64%), 2 խորունժի (2,27%):

Այսպիսով՝ երկու պատերազմներում զոհված սպաների ընդհանուր թիվը 164 է, նշանակում է՝ Պատվո բլուրն իր գրկում ամփոփում է 2 գեներալ-լեյտենանտի (1,2%), 5 գեներալ-մայորի (3,04%), 12 գնդապետի (7,32%), 9 փոխգնդապետի (5,49%), 12 մայորի (7,32%), 18 շտաբ-կապիտանի (10,98%), 8 կապիտանի (4,88%), 32 պորուչիկի (19,5%), 30 պողպորուչիկի (18,29%), 33 ենթասպայի (20,1%), 1 էսաուլի (0,6%), 2 համ-հարզ խորունժի (1,2%) աճյուններ: Հայոց հողը թող թեթև լինի նրանց շիրիմներին...

"ХОЛМ ЧЕСТИ" В ГЮМРИ КАК ОХРАНЯЕМАЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ ЕДИНИЦА

Авагян И.Э.

Ключевые слова: *И. Лорис-Меликов, высокопоставленные офицеры, российские архивы, русские источники.*

В публикации вкратце представлены вопросы истории основания Холма чести и часовни Св. Архистратига Михаила в городе Александрополь и тех высокопоставленных военных, которые похоронены на Холме чести. Дана биография героев по некоторым старорусским источникам. По данным Российского Государственного Военно-исторического архива составлены диаграммы, в которых дана статистика похороненных на Холме чести высокопоставленных офицеров и нижних чинов.

"HILL OF HONOR" IN GYUMRI AS A PROTECTED HISTORICAL AND CULTURAL UNIT

Avagyan I. E.

Keywords: *I. Loris-Meliqov, high-ranking officers, Russian archives, Russian sources.*

The article examines the history of the foundation of the Hill of Honor and the chapel of St. Michael the Archangel in the city of Alexandropol and those high-ranking military men who were buried on the Hill of Honor. The biography of the heroes is presented according to some old Russian sources. According to the data of the Russian State Military-Historical Archive, diagrams have been drawn up, which show the statistics of high-ranking officers and lower ranks buried on the Hill of Honor.

Նկ. 1 Իլյա Ջաալի Չելոկաս

Նկ. 2 Ֆեոդոր Ալեքսանդրի Գուբսկի

Նկ. 3 Պատվո բլուրի ընդհանուր տեսքը: Աջից՝ հունական խոյակներով գերեզմանում հանգչել է Ի. Լորիս-Մելիքովի աճյունը: Գերեզմանի հարևանությամբ, բարձր գեղեցիկ խաչով ավարտվող քառակողմողը դրվել է Նիժնեգորոդյան գնդի կողմից

Նկ. 4 Իվան Եգորի Լորիս-Մելիքով

Նկ.5 «Պլպլան ժամի»՝ Սբ Հրեշտակապետ Միքայելի մատուռի մուտքը

Նկ. 6. Գերեզմանոցի ընդհանուր տեսքը, որտեղից երևում է ռուսական ժամատան գմբեթը

Գրականություն

1. Ավագյան Ի., Գյումրու հին գերեզմանոցը որպես մշակութային պահպանական միավոր, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2018, էջ 195:
2. Ավագյան Ի., Ալեքսանդրապոլի զինվորական եկեղեցիները որպես մշակութային պահպանական միավոր // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), Գյումրի, 2019, էջ 152:
3. Гарибян А. Русско-армянский словарь в одном томе. Второе издание. Ереван. - 1977.
4. Гогитидзе М, Бежиташвили Г. Военная элита Армении. (Армяне-генералы, уроженцы Грузии). Биографический справочник. Тбилиси. -2014. («ebook»).
5. Ольшевский М.Я. Записки, Кавказ с 1841 по 1866гг. // Русская старина, июль. Ном. 9. -1894. <http://chechen.org/2009/06/02> («ebook»).
6. Рикман, Порембский. Описание боевой жизни 44-го Драгунского Нижегородского Его величества короля Витембергского полка в минувшую войну 1877-1878-го годов. Под редакцией Чернявского. Тифлис. -1885.
7. Старчевкий А. Памятник Восточной войны 1877-78 гг. Спб. -1878. Приказ артиллерии Кавказского военного округа 15 декабря 1878г. Ном. 941. <https://www.prlib.ru/item/436304.02> («ebook»).

Ընդունվել է՝ 10. 03. 2021

Գրախոսվել է՝ 15. 05. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru